

**نقد و بررسی منابع تاریخی فتوح
در سه قرن اول هجری
با رویکرد فتوح ایران**

دکتر حسین عزیزی

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

تابستان ۱۳۹۱

عزیزی، حسین، ۱۳۴۷-
نقد و بررسی منابع تاریخی فتوح در سه قرن اول هجری با رویکرد فتوح ایران / حسین عزیزی. - قم:
پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۱.
دوازده، ۴۳۶ص. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۲۰۶: تاریخ؛ ۴۵)
ISBN: 978-600-5486-88-9
بها: ۷۲۰۰۰ ریال
فهرست نویسی براساس اطلاعات فیبا.
کتابنامه: ص. [۳۷۷]-۳۹۰؛ همچنین به صورت زیرنویس.
نمایه.
۱. فتوحات اسلامی - ایران - تاریخ. ۲. فتوحات اسلامی - متون قدیمی تا قرن ۱۴ هجری. ۳. کشورهای
اسلامی - تاریخ - از آغاز تا قرن ۳ هجری. الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ب. عنوان.
۱۳۹۱ ۷ ن ۴ ع / ۱ / ۳۸ DS ۹۰۹ / ۰۹۷۶۷۱
شماره کتابشناسی ملی
۲۷۴۸۷۶۰

نقد و بررسی منابع تاریخی فتوح در سه قرن اول هجری با رویکرد فتوح ایران

مؤلف: دکتر حسین عزیزی

ویراستار: سعیدرضا علی‌عسکری

حروفچینی و صفحه‌آرایی: اداره چاپ و انتشارات پژوهشگاه

چاپ اول: تابستان ۱۳۹۱

تعداد: ۱۰۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم - سبحان

قیمت: ۷۲۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۲۱۱۱۱ - ۲۵۱ (انتشارات: ۲۱۱۱۳۰۰) شماره: ۲۸۰۳۰۹۰،
ص.پ. ۳۱۵۱ - ۳۷۱۸۵ ● تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، نبش کوی اُسکو، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰ - ۰۲۱ و ۶۶۹۷۸۹۲۰

Website: www.rihu.ac.ir

Email: info@rihu.ac.ir

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی [به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و مهار پدیده‌های انسانی] در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی و فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع، شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی (ره) بنیانگذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری دفتر همکاری حوزه و دانشگاه را در سال ۱۳۶۱ فراهم ساخت و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت اساتید حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جوامع علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار ده‌ها کتاب و نشریه علمی اشاره کرد.

کتاب حاضر به عنوان متن درسی برای دانشجویان رشته‌های تاریخ، علوم حدیث و تاریخ محلی در مقطع کارشناسی ارشد و دکترا تهیه شده است. امید است افزون بر جامعه دانشگاهی دیگر علاقه‌مندان نیز از آن بهره‌مند گردند.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می‌داند از تلاش‌های مؤلف محترم اثر جناب آقای دکتر حسین عزیزی و همچنین از ارزیابان محترم اثر جناب آقای دکتر هادی عالم‌زاده و دکتر منصور داداش‌نژاد تشکر و قدردانی نماید.

فهرست مطالب

۱	چکیده
۳	پیشگفتار
۷	فصل اول: کلیات
۸	۱. تاریخچه ادبیات پژوهش
۱۰	۲. معرفی و بررسی منابع پژوهش
۱۲	۱-۲. کتاب‌های ملاحم و فتن
۱۳	۲-۲. کتاب‌های فتوح
۱۴	۳-۲. کتاب‌های رجال، تراجم و انساب
۱۵	۴-۲. منابع سیره‌شناختی
۱۶	۵-۲. تاریخ‌های عمومی
۱۹	۶-۲. کتاب‌های تاریخ محلی
۲۲	۷-۲. کتاب‌های جغرافیایی
۲۳	۸-۲. کتاب‌شناسی‌ها
۲۵	۹-۲. منابع علم‌الحديث
۲۵	۱۰-۲. کتاب‌های تاریخ تاریخ‌نگاری
۲۶	۱۱-۲. کتاب‌های تاریخ ادبیات و فرهنگ اسلام و ایران
۲۷	۱۲-۲. پژوهش‌های نوین
۲۷	۳. جایگاه منابع نوشتاری و شفاهی در سه قرن اول هجری
۳۰	۱-۳. دیدگاه منابع شفاهی و نقد آن
۳۲	۲-۳. دیدگاه پیوستگی منابع نوشتاری با ادبیات شفاهی و دلایل آن
۳۶	۱-۲-۳. جایگاه کتابت در قرآن
۳۷	۲-۲-۳. حفظ و کتابت قرآن

۳۷ ۳-۲-۳. اسطوره بودن حافظه عرب
۳۹ ۳-۲-۴. جایگاه کتابت در عصر پیامبر(ص) و یاران او
۴۳ ۳-۲-۵. سنت کتابت و تدوین در عصر تابعین و اتباع تابعین
۴۸ ۳-۲-۶. سنت استناد به کتاب در نقل اخبار و احادیث
۵۱ ۳-۲-۷. کتابت به منزله ابزار جرح و تعدیل راویان
۵۴ ۳-۳. راه‌های شناخت منابع نوشتاری در سده‌های نخستین
۵۷ ۴. جایگاه شهرت روایی در تاریخ‌نگاری سده‌های نخست و روش‌های شناخت آن
۶۰ ۵. مفهوم تاریخ‌نگاری فتوح اسلامی ایران
۶۱ ۶. محتوای منابع تاریخی فتوح
۶۳ ۷. انواع تاریخ‌نگاری‌های فتوح
۶۳ ۸. مفهوم فتوح‌نگاری ایران
۶۵ ۹. زمینه‌ها، علل و عوامل فتوح‌نگاری
۶۵ ۹-۱. جنگ و جهاد در کتاب‌های آسمانی
۶۶ ۹-۲. ادبیات تاریخی عرب پیش از اسلام
۶۸ ۹-۳. فتوح و چیرگی فرهنگی اسلام
۶۹ ۹-۴. کنجکاوی مسلمانان
۷۰ ۹-۵. نیازهای تقنینی و سیاسی
۷۱ ۹-۶. مفاخرات قبیله‌ای و بلدی
۷۲ ۹-۷. میراث ادبی ایران قبل از اسلام
۷۶ ۹-۸. لذت تاریخی
۷۷ ۹-۹. تحریف روایات تاریخی
۷۸ ۱۰. دوران فتوح
۷۹ ۱۱. آغاز فتوح‌نگاری اسلامی
۸۲ ۱۲. نخستین مراکز فتوح‌نگاری
۸۵ ۱۳. پراکندگی زمانی و مکانی فتوح‌نگاری‌ها
۸۶ ۱۴. جایگاه روش اسنادی در تاریخ‌نگاری و فتوح‌نگاری عراق
۹۰ ۱۵. جرح و تعدیل در احادیث و اخبار
۹۰ ۱۶. آسیب‌شناسی فتوح‌نگاری‌ها
۹۱ ۱-۱۶. مفقود شدن تک‌نگاری‌ها
۹۲ ۲-۱۶. فقدان نقد جامع منابع تاریخی از سوی محدثان و مورخان
۹۲ ۳-۱۶. ایجاز مخمل و اطناب ملال‌آور در فتوح‌نگاری
۹۲ ۴-۱۶. غفلت راویان و مورخان از ماهیت و علل فتوح
۹۳ ۵-۱۶. غفلت راویان و مورخان از پراکندگی جغرافیایی فاتحان
۹۳ ۶-۱۶. ابهام در چگونگی ثبت اخبار جبهه دشمن و اشعار فتوح

۹۵	فصل دوم: فتوح نگاری های فقهی - حدیثی
۹۸	۱. سعید بن مسیب (۹۴-۱۹ق)
۱۰۰	۲. ابوعمر و عامر بن شراحیل عیدشعی (۲۸-۱۰۵ق)
۱۰۱	۱-۲. شخصیت اجتماعی سیاسی شعبی
۱۰۳	۲-۲. شخصیت علمی شعبی
۱۰۵	۳-۲. مشایخ، منابع و راویان فتوح شعبی
۱۰۶	۴-۲. روایات فتوح شعبی
۱۰۶	۱-۴-۲. روایات فتوح شعبی در منابع سده دوم و سوم
۱۰۹	۲-۴-۲. روایات فتوح شعبی در منابع سده چهارم و پس از آن
۱۱۱	۳. ابویوسف یعقوب بن ابراهیم قاضی (۱۱۳-۱۸۲ق)
۱۱۲	۱-۳. جایگاه روایی ابویوسف
۱۱۳	۲-۳. کتاب الخراج ابویوسف
۱۱۵	۳-۳. مشایخ، منابع و راویان ابویوسف در کتاب الخراج
۱۱۶	۴-۳. روایات فتوح در کتاب الخراج
۱۱۷	۴. ابوزکریا یحیی بن آدم بن سلیمان قرشی (د۲۰۳ق)
۱۱۸	۱-۴. کتاب الخراج یحیی بن آدم
۱۲۱	۲-۴. روایات فتوح در کتاب الخراج
۱۲۲	۵. ابوعمید قاسم بن سلام هروی آزدی (۱۵۷-۲۲۴ق)
۱۲۴	۱-۵. کتاب الاموال ابوعمید
۱۲۵	۱-۱-۵. مشایخ، منابع و راویان ابوعمید در کتاب الاموال
۱۲۸	۲-۱-۵. روایات فتوح در کتاب الاموال
۱۲۹	۶. ابوبکر بن ابی شیبه (۱۵۹-۲۳۵ق)
۱۳۰	۱-۶. مذهب و جایگاه روایی ابن ابی شیبه
۱۳۱	۲-۶. کتاب های ابن ابی شیبه
۱۳۴	۱-۲-۶. کتاب الفتوح ابن ابی شیبه و روایات آن
۱۳۵	۲-۲-۶. مشایخ، منابع و راویان کتاب الفتوح ابن ابی شیبه
۱۳۷	۷. حمید بن زنجویه آزدی نسائی (د۱۸۰-۲۵۱ق)
۱۳۸	۱-۷. کتاب الاموال ابن زنجویه
۱۴۰	۱-۱-۷. مقایسه الاموال ابوعمید با الاموال ابن زنجویه
۱۴۱	۲-۱-۷. مشایخ، منابع و راویان ابن زنجویه در کتاب الاموال
۱۴۳	۳-۱-۷. روایات فتوح ابن زنجویه در کتاب الاموال
۱۴۳	۸. خلاصه و مرور

۱۴۵	فصل سوم: فتوح نگاری های محلی - جغرافیایی
۱۴۶	۱. ابومخنف لوط بن یحیی (پیش از ۱۷۰ق)
۱۴۹	۱-۱. مذهب و منزلت روایی ابومخنف
۱۵۱	۲-۱. کتاب های فتوح ابومخنف
۱۵۶	۳-۱. راویان، مشایخ و منابع فتوح ابومخنف
۱۵۸	۲. هشام بن محمد بن سائب کلبی (د ۲۰۴/۲۰۶ق)
۱۵۹	۱-۲. مذهب و منزلت روایی هشام
۱۶۱	۲-۲. کتاب های هشام
۱۶۳	۳-۲. کتاب های فتوح هشام
۱۶۶	۴-۲. مشایخ و منابع فتوح هشام
۱۶۷	۱-۴-۲. محمد بن سائب کلبی
۱۶۷	۲-۴-۲. ابو حکم عوانة بن حکم بن عیاض کلبی کوفی
۱۶۸	۳-۴-۲. ابومثنی شرقی بن قُطامی بن جَمال کلبی
۱۶۹	۵-۲. راویان فتوح هشام
۱۶۹	۱-۵-۲. عباس بن هشام
۱۶۹	۲-۵-۲. ابوجعفر محمد بن ابی السَّری (سهل) بن بسام ازدی بغدادی
۱۷۰	۳-۵-۲. محمد بن موسی بن حماد بربری بغدادی
۱۷۱	۳. محمد بن عمر واقدی (د ۲۰۷ق)
۱۷۲	۱-۳. مذهب و منزلت روایی واقدی
۱۷۴	۲-۳. کتاب های فتوح واقدی
۱۸۰	۱-۲-۳. کتاب فتوح العراق
۱۸۲	۲-۲-۳. کتاب التاریخ الکبیر/تاریخ فتوح الامصار
۱۸۳	۳-۳. مشایخ، منابع و راویان فتوح واقدی
۱۸۶	۴. ابوعبیده مَعمر بن مُنْتی (ح ۱۱۰-۲۱۰ق)
۱۸۸	۱-۴. مذهب و منزلت روایی ابوعبیده
۱۸۸	۲-۴. کتاب های ابوعبیده
۱۹۰	۱-۲-۴. کتاب ها و روایات فتوح ابوعبیده
۱۹۲	۲-۲-۴. مشایخ و منابع فتوح ابوعبیده
۱۹۳	۳-۲-۴. راویان فتوح ابوعبیده
۱۹۴	۵. سلیمان بن صالح سَلْمُویَه لیثی مروزی (دق از ۲۱۰ق)
۱۹۵	۱-۵. جایگاه روایی، مشایخ و راویان سلیمان
۱۹۶	۲-۵. کتاب های سلیمان
۱۹۷	۶. علی بن محمد بن عبدالله بن ابی السیف مدائنی (د ۲۲۴ق)
۱۹۸	۱-۶. مذهب و منزلت روایی مدائنی

- ۱۹۹ ۲-۶. شیوه تاریخ‌نگاری مدائنی
- ۲۰۰ ۳-۶. کتاب‌های مدائنی
- ۲۰۲ ۱-۳-۶. کتاب‌های فتوح مدائنی
- ۲۰۶ ۱-۳-۶. کتاب فتوح العراق
- ۲۰۷ ۲-۱-۳-۶. کتاب خبر البصرة و فتوحها
- ۲۰۸ ۳-۱-۳-۶. کتاب الآساوره
- ۲۰۹ ۴-۱-۳-۶. کتاب فتوح خراسان
- ۲۱۲ ۵-۱-۳-۶. کتاب نوادر قتیبیه بن مسلم (بخراسان)
- ۲۱۳ ۶-۱-۳-۶. کتاب ولایة أسد بن عبدالله القسری
- ۲۱۴ ۷-۱-۳-۶. کتاب ولایة نصر بن سيار
- ۲۱۴ ۸-۱-۳-۶. کتاب فارس
- ۲۱۵ ۹-۱-۳-۶. کتاب اخبار آرمینیه
- ۲۱۶ ۱۰-۱-۳-۶. کتاب کرمان
- ۲۱۶ ۱۱-۱-۳-۶. کتاب فتوح جرجان و طبرستان
- ۲۱۷ ۱۲-۱-۳-۶. خبر عبدالرحمان بن سَمرة بن حبيب عشمی
- ۲۱۸ ۱۳-۱-۳-۶. کتاب فتح مُکران
- ۲۱۹ ۱۴-۱-۳-۶. کتاب فتوح الحیره
- ۲۱۹ ۱۵-۱-۳-۶. کتاب فتوح الرّی
- ۲۲۰ ۱۶-۱-۳-۶. خبر الحکم بن ابی‌العاص
- ۲۲۰ ۱۷-۱-۳-۶. خبر عبدالله بن عامر بن کریر
- ۲۲۱ ۱۸-۱-۳-۶. کتاب فتوح سجستان
- ۲۲۲ ۴-۶. مشایخ و منابع فتوح مدائنی
- ۲۲۵ ۵-۶. راویان فتوح مدائنی
- ۲۲۹ ۷. احمد بن سيار (۱۹۸-۲۶۸ق)
- ۲۲۹ ۱-۷. کتاب‌های احمد بن سيار
- ۲۳۱ ۸. احمد بن یحیی بن جابر بلاذری (د۲۷۹ق)
- ۲۳۳ ۱-۸. جایگاه علمی و روایی بلاذری
- ۲۳۴ ۲-۸. کتاب‌های بلاذری
- ۲۳۶ ۱-۲-۸. کتاب فتوح البلدان
- ۲۵۰ ۹. احمد بن ابی‌یعقوب اسحاق بن واضح یعقوبی (د۲۹۲/۲۸۴ق)
- ۲۵۵ ۱-۹. مذهب و منزلت روایی یعقوبی
- ۲۵۸ ۲-۹. کتاب‌های یعقوبی
- ۲۵۹ ۱-۲-۹. کتاب البلدان / مختصر اخبار البلدان
- ۲۶۹ ۲-۲-۹. کتاب التاريخ

۲۷۳ ۱-۲-۲-۹. مشایخ و منابع یعقوبی در کتاب تاریخ
۲۸۰ ۲-۲-۲-۹. اخبار فتوح در تاریخ یعقوبی
۲۸۲ ۱۰. خلاصه و مرور
۲۸۵ فصل چهارم: فتوح نگاری های سیره شناختی و عمومی
۲۸۷ ۱. محمد بن اسحاق بن یسار (۱۵۱دق)
۲۸۸ ۱-۱. جایگاه روایی ابن اسحاق
۲۸۹ ۲-۱. مشایخ، منابع و راویان ابن اسحاق
۲۹۰ ۳-۱. کتاب های ابن اسحاق
۲۹۰ ۱-۳-۱. کتاب المبتدأ والسیرة والمغازی
۲۹۲ ۲-۳-۱. کتاب الخلفاء
۲۹۵ ۳-۳-۱. کتاب فتوح
۲۹۷ ۴-۱. روایات فتوح ابن اسحاق
۲۹۷ ۱-۴-۱. روایات فتوح ابن اسحاق در منابع قرن دوم و سوم
۲۹۸ ۲-۴-۱. روایات فتوح ابن اسحاق در منابع سده چهارم و پس از آن
۳۰۳ ۲. سیف بن عمر اُسَیدی تمیمی (بعد از ۱۷۰ق)
۳۰۴ ۱-۲. جایگاه روایی سیف
۳۰۹ ۲-۲. مشایخ و منابع سیف بن عمر
۳۱۰ ۳-۲. راویان سیف بن عمر
۳۱۴ ۴-۲. کتاب های سیف بن عمر
۳۱۴ ۱-۴-۲. کتاب الفتوح الكبير والرذة
۳۱۷ ۲-۴-۲. کتاب التفسیر
۳۱۸ ۵-۲. ارزیابی روایات فتوح سیف
۳۲۰ ۱-۵-۲. اسناد ساختگی
۳۲۲ ۲-۵-۲. مکان ها و اعلام ساختگی
۳۲۴ ۳-۵-۲. عناصر قصصی
۳۲۶ ۴-۵-۲. تخریب شخصیت ها
۳۲۶ ۵-۵-۲. مفاخرات قومی
۳۲۷ ۶-۵-۲. تحریف سیمای فتوح
۳۲۹ ۳. ابو حذیفه اسحاق بن بشر بن محمد بخاری (۲۰۶دق)
۳۲۹ ۱-۳. جایگاه روایی ابو حذیفه
۳۳۰ ۲-۳. مشایخ، منابع و راویان ابو حذیفه
۳۳۱ ۳-۳. کتاب های ابو حذیفه
۳۳۲ ۱-۳-۳. کتاب المبتدأ والفتوح

۳۳۵	۴-۳. روایات فتوح ابوحنیفه
۳۳۸	۴. خلیفه بن خیاط (د ۲۴۰ق)
۳۳۹	۱-۴. جایگاه روایی خلیفه
۳۴۰	۲-۴. تاریخ خلیفه
۳۴۱	۱-۲-۴. روایت و نسخه بقی بن مخلد
۳۴۵	۲-۲-۴. روایت و نسخه محمد بن اسماعیل بخاری
۳۴۶	۳-۲-۴. روایت و نسخه‌های دیگر تاریخ خلیفه
۳۴۷	۳-۴. مشایخ و منابع خلیفه در تاریخ
۳۴۹	۱-۳-۴. ولید بن هشام بن فحدم فحدمی
۳۵۰	۲-۳-۴. حاتم بن مسلم
۳۵۲	۳-۳-۴. عبدالله بن مغیره
۳۵۳	۴-۳-۴. ابو خالد یوسف بن خالد
۳۵۵	۵-۳-۴. یزید بن زریع
۳۵۶	۵. ابوحنیفه احمد بن داود بن وئند دینوری (د ۲۸۲ق)
۳۵۸	۱-۵. کتاب‌های ابوحنیفه دینوری
۳۶۰	۲-۵. روایات فتوح در کتاب الاخبار الطوال
۳۶۲	۶. خلاصه و مرور
۳۶۵	سخن پایانی
۳۶۵	۱. طرح و تقسیم نوین فتوح‌نگاری‌های اسلامی و نقد و بررسی مستقل و جامع آنها
۳۶۶	۲. توجه به پیوستگی منابع مکتوب با روایات شفاهی در سده‌های نخست
۳۶۶	۳. شناسایی و بررسی نخستین فتوح‌نگاری‌ها
۳۶۸	۴. نقد و بررسی زمینه‌ها و عوامل فتوح‌نگاری
۳۶۹	۵. بررسی نقش بی‌بدیل مدرسه عراق در فتوح‌نگاری اسلامی ایران
۳۷۰	۶. شناسایی و بررسی هویت فتوح‌نگاران اسلامی
۳۷۱	۷. بررسی جایگاه و ارزش تاریخی گزارش‌ها و کتاب‌های فتوح
۳۷۱	۸. نقد و بررسی روایت‌گرایی راویان و کتاب‌گرایی فهرست‌نگاران و نقش متفاوت آن دو...
۳۷۲	۹. توجه کردن به نقش منابع اخبار فتن در فتوح و نقد اجمالی این منابع
۳۷۳	۱۰. عطف توجه پژوهشگران به ابهام موجود در منابع گزارش‌های جبهه دشمن
۳۷۳	۱۱. تأملی بر جریان‌شناسی تاریخ‌نگاری اموی و غیر اموی و تأثیر آنها بر تاریخ فرهنگ و تمدن...
۳۷۴	۱۲. آسیب‌شناسی فتوح‌نگاری‌ها
۳۷۵	۱۳. بررسی جایگاه شهرت تاریخی در تاریخ‌نگاری سده‌های نخست و شیوه‌های شناخت آن
۳۷۵	۱۴. چند پیشنهاد

۳۷۷	منابع و مأخذ
۳۹۱	نمایه‌ها
۳۹۱	نمایه مکان‌ها
۳۹۶	نمایه کتاب‌ها
۴۰۵	نمایه اعلام

چکیده

وظیفه کلی این اثر نقد و بررسی منابع تاریخی فتوح ایران در سه سده نخست قمری است. در این بررسی به مطالعه مبانی، زمینه‌های شکل‌گیری فتوح‌نگاری اسلامی و انواع آن پرداخته شده است. به دلیل ماهیت این پژوهش، منابع تحقیق، کتابخانه‌ای است. شیوه به‌کاررفته در آن، جستجو، مطالعه و تحلیل داده‌ها است. شیوه بیان مطالب نیز مبتنی بر توصیف و تحلیل تاریخی است. در این کتاب پس از تعریف برخی از اصطلاحات و مطالعه مبانی فتوح‌نگاری اسلامی ایران، به موضوعات اساسی ذیل پرداخته شده است:

فتوح‌نگاری‌های فقهی - حدیثی که به دلیل نقش انگیزه‌های دینی و سیاسی در پیدایش آنها اطلاعاتی در زمینه فتوح و ماهیت آن، اراضی فتح‌شده و مسائل مربوط به رفتار و وظایف دولت اسلامی در سرزمین‌های فتح‌شده ارائه می‌دهند. فتوح‌نگاری‌های سیره‌شناختی که عناصر وقایع‌نگاشتی، قصصی و اسطوره‌ای و نیز عنصر درازنویسی که از نیمه سده دوم آغاز شد، در این آثار به‌خوبی مشهود است همچنان که تمایلات و تعصبات قومی، محلی، مذهبی و سیاسی در این نوشته‌ها محسوس است. و فتوح‌نگاری‌های محلی - جغرافیایی که از نیمه سده دوم آغاز و تا اوایل سده چهارم ادامه یافت. نقش پررنگ قاضیان و کاتبان در تدوین این آثار به‌خوبی دیده می‌شود. این نقش، تأثیر انگیزه‌های سیاسی و فقهی را نیز در خلق این‌گونه آثار نشان می‌دهد. تقریباً همه این آثار به حوزه عراق و ایران تعلق دارند و عموماً در عراق تدوین شده‌اند. نتیجه طبیعی این رویداد، سنگینی کفه روایات شرق اسلامی (عراق، ایران و اندکی سوریه) در قیاس با روایات غرب اسلامی است.

روش تدوین منابع فقهی - حدیثی عموماً روایی و اسنادی است. در منابع سیره‌شناختی و عمومی، روش ابن‌اسحاق، سیف بن عمر، ابوحنیفه و خلیفه، روایی و اسنادی است اما

دینوری، روش ترکیب و گزینش را برگزیده است. در میان منابع محلی - جغرافیایی به جز کتاب البلدان یعقوبی که حاوی برخی از اطلاعات تاریخی فتوح و پراکندگی جغرافیایی فاتحان است دیگر منابع فتوح، حتی بلاذری در البلدان، روش روایی را دنبال کرده‌اند. این پژوهش درصدد دستیابی به شرایط و زمینه‌هایی است که موجب شده است تاریخ‌نگاری فتوح در حوزه شرقی خلافت اسلامی که به نظر می‌رسد، مهم‌ترین حوادث فتوح در آنجا روی داده است، نیرومندتر و روشن‌تر جلوه نماید. آنچه معلوم است اینکه، قاضیان، کاتبان، مورخان، فقها، محدثان و ادیبان به ترتیب بیشترین نقش را در تولید این آثار ایفا کرده‌اند.

پیشگفتار

تاریخ‌نگاری فتوح ایران، برگی از کتاب بزرگ سیره‌نگاری و نیز تاریخ‌نگاری عمومی است و در عین حال، مهم و تأثیرگذار. چنین کوششی از آن روی برای ما ایرانیان مهم است که اسلامیت و فرهنگ و تمدن هزارساله‌مان با فتح ایران گره خورده است. درست گفته‌اند که این رویداد هرچند برای پادشاهان ساسانی یک تهاجم بود، اما برای توده ایرانیان یک انقلاب بود (مطهری، بی‌تا، ص ۳۶۳): انقلابی که یک چند، ایرانیان را پرچمدار فرهنگ جهانی اسلام کرد و شگفتی آفرید. با وجود این، چرایی، چگونگی و آثار فرهنگی، اجتماعی و سیاسی که فتوح صدر اسلام در جامعه ایران برجای نهاده، هنوز از دغدغه‌های اساسی یک ایرانی مسلمان است که به هویت برخاسته از این دو سرچشمه ملی و دینی و روابط متقابل آنها نیک می‌اندیشد. نقد و بررسی این مسائل وابسته به بازخوانی عالمانه و همه‌جانبه روایات و احادیث موجود و نیز مطالعه تطبیقی مبانی فقهی و زمینه‌ها و عوامل تاریخی فتوح است. چنین مطالعه‌ای در گام نخست معطوف به شناخت و نقد و بررسی جایگاه و اعتبار تاریخی منابعی است که در سه قرن اول، با رویکردهای متمایز، گنجینه بی‌بدیلی از اخبار و احادیث را در اختیار ما نهاده‌اند و کتاب پیش رو در مسیر اجرایی ساختن چنین هدفی گام نهاده و برای نخستین‌بار به نقد و بررسی موضوعات اساسی ذیل پرداخته است:

۱. پیوستگی منابع مکتوب و روایات شفاهی: هرچند کلیت نظریه‌ای که از وجود منابع مکتوب در سده‌های نخست دفاع می‌کند کاری باسابقه است، اما شیوه بحث و نوع دلایلی که در اثبات پیوستگی منابع مکتوب با روایات شفاهی اتخاذ گردیده، تا حدی بی‌سابقه است. افزون بر این، شیوه‌هایی که برای کشف و شناسایی منابع پیشین به‌اجمال ارائه شده می‌تواند در کلیت خود به عنوان شیوه نوین شناخته شود.

۲. **جامعیت در روش و موضوع:** تا جایی که ما می‌دانیم تاکنون هیچ اثر مستقل و حتی مقاله‌ای به توصیف جامع و بررسی سندی و متنی نخستین منابع فتوح‌نگاری نپرداخته است. در این کتاب برای نخستین بار، ۴۷ عنوان کتاب از منابع فتوح‌نگاری ایران از منظر مطالعات سندشناختی، کتاب‌شناختی، روش‌شناختی، رجال و تاریخی، مطالعه شده است. هرچند به نظر می‌رسد امکان نداشتن مطالعه و مقایسه تاریخی جامع و یکسان درباره تک آثار و روایات مورخان و نیز دسترسی نداشتن به نسخه‌های اصلی این منابع، که نزدیک به همه آنها در کتابخانه‌های کشورهای اسلامی و بیگانه نگهداری می‌شود، امتیاز این اثر را — اگر تمایزی بتوان برای آن فرض کرد — تا حدی فروکاسته است.

۳. **تقسیم نوین فتوح‌نگاری‌ها:** نگارنده برای نخستین بار مطالعات فتوح‌نگاری را در سه فصل فتوح‌نگاری‌های «حدیثی - فقهی»، «سیره‌شناختی و عمومی» و «محلّی - جغرافیایی» به انجام رسانده است. در این بررسی معلوم گردید که نخستین منابع فتوح‌نگاری از فقهای کوفی است؛ چه اینکه ماندگارترین فتوح‌نگاری‌های سده دوم و سوم نیز به منابع حدیثی - فقهی و به مدرسه فقهای کوفه و یا شاگردان غیر کوفی آن مربوط است و از شش عنوان از کتاب‌های شناخته‌شده یادشده، پنج عنوان کتاب تقریباً به‌طور کامل موجود است. این کتاب‌ها را می‌توان به لحاظ شیوه، موضوع و هدف، در ردیف منابع «فقه روایی» و نیز «فقه سیاسی» به‌شمار آورد.

از پنج عنوان منابع فتوح‌نگاری سیره‌شناختی و عمومی تنها کتاب‌های تاریخ خلیفه بن خیاط و الاخبار الطوال دینوری برجای مانده است. در این میان، فتوح‌نگاری‌های محلّی - جغرافیایی بیشترین سهم را در تاریخ‌نگاری فتوح دارند و از مجموع ۴۷ عنوان کتاب فتوح‌نگاری، ۳۵ عنوان را به خود اختصاص داده‌اند که از آنها، تنها کتاب فتوح البلدان بلاذری بر جای مانده است. بنابراین، از مجموع ۴۷ عنوان کتاب فتوح، تنها ۱ اثر موجود است.^۱

نگارنده مطالعات یادشده خود را در چهار فصل سامان داده است:

۱. مهم‌ترین منبع شناسایی این آثار، فرهنگ‌نامه‌های تاریخ محلّی و تراجم و رجال و انساب، کتاب‌شناسی‌ها و فهراس، تاریخ‌های عمومی و تاریخ تاریخ‌نگاری‌ها هستند که در فصل اول ذیل عنوان منابع و مآخذ تحقیق به تفصیل، معرفی و توصیف شده‌اند. افزون بر این، از نرم‌افزارهای کتابخانه اهل‌البیت، نورالسیره، تراث (جامع منابع فرهنگ و ادب)، جغرافیای جهان اسلام، پایگاه اطلاع‌رسانی مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی (<http://www.cgie.org.ir>) و پایگاه اینترنتی المكتبة الشاملة (http://www.shamela.ws/old_site/index.php)، نیز استفاده شده است.

فصل اول: در این فصل سیمای عمومی تحقیق به لحاظ پیشینه و ادبیات موضوع، اهداف و اهمیت پژوهش، پرسش‌ها و فرضیه‌ها و نقد و معرفی اجمالی منابع مورد مطالعه، عرضه شده است. پس از آن، مبانی فتوح‌نگاری اسلامی، یعنی پیوستگی منابع نوشتاری و منابع شفاهی در سده‌های نخستین، راه‌های شناخت نخستین منابع تاریخی مکتوب، زمینه‌ها و علل و عوامل فتوح‌نگاری، آغاز فتوح‌نگاری، نخستین مراکز فتوح‌نگاری، جایگاه اسناد در تاریخ‌نگاری و فتوح‌نگاری عراق، انواع فتوح‌نگاری، و آسیب‌شناسی فتوح را مورد بررسی قرار داده است.

فصل دوم: فتوح‌نگاری فقهی - حدیثی. منابع فتوح‌نگاری فقهی - حدیثی منابعی هستند که همه یا بخشی از فصل‌ها و باب‌های آنها به منظور روشن کردن احکام و حقوق مالی و امور اداری دولت اسلامی در برخورد با سرزمین‌های فتح‌شده تدوین شده‌اند. تمایز اصلی این دسته از منابع با منابع فتوح‌نگاری دیگر در آن است که اولاً به دست فقها، قضات و کاتبان دوره عباسی تدوین شده‌اند؛ ثانیاً در آنها توجه خاصی به امور خراج و عشریات، غنایم، اسرای سرزمین‌های فتح‌شده و نحوه فتح آنها دیده می‌شود؛ ثالثاً آن دست از روایات فتوحی که فاقد این نوع اطلاعات هستند نیز در این منابع کمتر مورد توجه قرار گرفته‌اند؛ به‌ویژه، جنبه‌های قصصی، اسطوره‌ای و وقایع‌نگاشتی آنها ناچیز و یا منفی است. این نوع فتوح‌نگاری که از اواخر سده اول در عراق آغاز و تا نیمه سده سوم تداوم یافت دارای هشت ویژگی اساسی است که در پایان فصل بدان اشاره شده است.

فصل سوم: فتوح‌نگاری محلی و جغرافیایی. فتوح‌نگاری محلی به حسب موضوع خود، شاخه‌ای از تاریخ‌نگاری سیاسی است که با سرزمین خاص (دهکده، شهر، ناحیه، یا استانی خاص) در ارتباط است و می‌تواند متضمن مطالعه چشم‌انداز طبیعی و «شهرمنظر» و نیز مطالعه شواهد باشد. بر این اساس فتوح‌نگاری محلی شاخه‌ای از تاریخ‌نگاری محلی است. اما فتوح‌نگاری جغرافیایی، قلمرو گسترده‌تر از یک یا چند منطقه خاص را شامل می‌شود. لذا می‌تواند به منزله «فرهنگنامه تاریخ‌های محلی» به شمار رود. براساس مندرجات این فصل، زنجیره فتوح‌نگاری محلی - جغرافیایی از ابومخنف (حدود ۱۷۰ق) آغاز و به بلاذری (۲۷۹د) پایان می‌یابد. می‌توان گفت این منابع در مقایسه با دو گونه دیگر از فتوح‌نگاری‌ها، حجم بزرگی از روایات را در قالب تک‌نگاری‌های خود جای داده است. نگارنده هفت ویژگی اساسی در این منابع شناسایی کرده است که در پایان فصل آمده است.

فصل چهارم: فتوح‌نگاری سیره‌شناختی و عمومی. مقصود از فتوح‌نگاری‌های سیره‌نگاشتی، کوشش‌هایی هستند که در جهت ثبت و کتابت اخبار «سیره و فتوح خلفا و ملوک» به عمل آمده‌اند.

این گونه آثار از یک سو، ادامه سنت مغازی‌نگاری تلقی می‌شوند و از سوی دیگر، در شمار تاریخ‌نگاری‌های عمومی به شمار می‌روند. می‌دانیم که منابع فتوح‌نگاری اسلامی نیز شاخه‌ای از تاریخ سیاسی خلفا و دولت‌های اسلامی است. از این رو می‌توان آنها را در رده تاریخ‌نگاری عمومی قرار داد. با توجه به این ویژگی‌ها، هم کتاب ابن اسحاق (د ۱۵۱ق) و سیف بن عمر (د ۱ بعد از ۱۷۰ق) و ابوحنیفه اسحاق بن بشرمرزی (د ۱۸۰ق) در شمار تواریخ عمومی قرار می‌گیرند و هم تاریخ خلیفه بن خیاط (د ۲۴۰ق) که به تاریخ پیامبران، خلفا و سلاطین می‌پردازد و کتاب الاخبار الطوال ابوحنیفه دینوری (د ۲۸۳ق) که علاوه بر آنها به اخبار پادشاهان ایران قبل از اسلام نیز پرداخته است. این فصل در نقد و بررسی منابع یادشده یکی از چالش‌برانگیزترین مباحث مطالعات تاریخ‌نگاری را به‌ویژه در خصوص کتاب الفتح ابن اسحاق و سیف بن عمر تیمیمی بر عهده دارد.

بدیهی است که طی این مرحله بدون رهنمودهای عالمانه و بردبارانه ارجمندان چون استادان دکتر سیداصغر محمودآبادی و دکتر اصغر منتظرالقائم ممکن نبوده است. از این رو شایان بسی تقدیر و سپاس‌اند که پیامبر(ص) فرمود: «سپاس نعمت خدای نمی‌گزارد آنکه ارج و قدر کار مردم نمی‌داند» (لَا يَشْكُرُ اللَّهُ مَنْ لَا يَشْكُرُ النَّاسَ) (ابن بابویه، ۱۴۰۴، ج ۴، ص ۳۸۷).

از سوی دیگر، کتاب پیش رو، بازتاب دسترنج ده‌ها راوی و دانشمند سلف است که اگر فضل و فخری باشد البته از آنها است و اگر قذح و نقصی، از جانب خامه ناتمام ما است که جسورانه گام به کارزار نقد و نظر گذاشته است و به قول جاحظ، خود را در معرض آماج نقد نهاده است: «هرکس کتابتی کرد خویشتن آماج ساخت؛ اگر نیکو نوشت ستایش شد و اگر بد نوشت متهم گردید» (مَنْ كَتَبَ اسْتَهْدَفَ فَإِنْ أَحْسَنَ اسْتَعِظَ وَإِنْ أَسَاءَ اسْتَقْدَفَ) (ثعالبی، بی تا، ص ۱۱). امید است کاستی‌ها و ناراستی‌های آن فزون‌تر از داشته‌ها و یافته‌هایش نباشد و در هر حال، چنین اثر کم‌سابقه‌ای بی‌گمان، شایسته نقد و «پیکار عالمانه» است و سزاوار اصلاح، که به قول سعدی: «متکلم را تا کسی عیب نگیرد سخنش صلاح نپذیرد». بر این اساس، رونق بازار معرفت و برانگیخته شدن ممکنات آدمی، به قدری دوست‌داشتنی و پرحاصل است که حتی «نقد بددلانه» نیز در نگاه دانشوران سنجیده کار، سحاب رحمت‌اندیشه‌های انسان و جرس بیداری ممکنات او است.

بهمن‌ماه ۱۳۸۸ / صفر ۱۴۳۱ق

دانشگاه اصفهان، حسین عزیزی

فصل اول

کلیات

چنان که گذشت چرایی، چگونگی و آثار فرهنگی، اجتماعی و سیاسی که فتوح صدر اسلام در جامعه ایران بر جای نهاده هنوز از دغدغه‌های اساسی یک ایرانی مسلمان است که به هویت برخاسته از این دو سرچشمه ملی و دینی و روابط متقابل آنها نیک می‌اندیشد. نقد و بررسی این مسائل نیز وابسته به بازخوانی عالمانه و همه‌جانبه روایات و احادیث موجود و نیز مطالعه تطبیقی مبانی فقهی و زمینه‌ها و عوامل تاریخی فتوح است و چنین مطالعه‌ای در گام نخست معطوف به شناخت و نقد و بررسی جایگاه و اعتبار منابعی است که در سه قرن اول، با رویکردهای متمایز، گنجینه بی‌بدیلی از اخبار و احادیث را در اختیار ما نهاده‌اند.

از مباحث آینده، به‌ویژه از مبحث «جایگاه نوشتاری و شفاهی در سه قرن اول» روشن خواهد شد که منظور از «منبع» در ذهن و خاطره پیشینیان، کسی جز شیخ و راوی خبر و علم نبوده است. در این میان، کتابت را می‌توان به عنوان «نسخه پشتیبان» و سند ماندگار این منبع زنده به شمار آورد و اگر به کتاب‌ها نیز منبع گفته می‌شود، به اعتبار نویسنده و تولیدکننده آنها است. چنین تصویری سبب شده تا نخستین فهرست‌نگاران مسلمان، از قبیل ابن‌ندیم (د ۳۸۰ق)، نجاشی (د ۴۵۰ق) و طوسی (د ۴۶۰ق)، بررسی‌های کتاب‌شناختی خود را همواره ذیل نام و عنوان نویسنده آثار دنبال کنند. جالب آنکه این روش در آثار متأخرتری چون کشف الظنون حاجی خلیفه (د ۱۰۶۷ق)، هدیه العارفین اسماعیل باشا بغدادی (۱۳۳۹ق)، معجم المطبوعات العربیة والمعربة الیان سرکیس (د ۱۳۵۱ق)، الذریعه شیخ آقابزرگ تهرانی (د ۱۳۸۹ق)، تاریخ الادب العربی بروکلیمان و تاریخ التراث العربی فؤاد سزگین نیز دنبال شده است، چنان که شیوه ارجاعات نوین در کتاب‌ها و مقالات، نخست به صاحب اثر و سپس به خود اثر است.

۱. تاریخچه ادبیات پژوهش

در میان پژوهش‌های مربوط به تاریخ‌نگاری اسلامی، کتاب الإعلان بالتویخ سخاوی (۸۳۱-۹۰۲ق) چنان که خود وی گوشزد نموده از نخستین تألیفات در این زمینه است. او در جستجوی نسبتاً جامع منابع تاریخ‌نگاری اسلامی و تقسیم‌بندی آنها کاری بی‌بدیل کرده است. با وجود این، کتاب یادشده توجه مستقل و جامعی به تاریخ‌نگاری فتوح نکرده و حتی کمتر از الفهرست ابن‌نذیم به این دست از منابع پرداخته است. او ذیل عنوان «تاریخ المدن و تصانیف البلدان» از کتاب فتوح مصر والمغرب، ابن‌عبدالرحمن و کتاب‌های فتوح الشام، فتوح الروم، فتوح العراق و فتوح المغرب ابوحذیفه اسحاق بن بشر قرشی نام می‌برد و از کتاب فتوح البلدان بلاذری به عنوان یکی از منابعی که به مختصات سرزمین‌ها و اوضاع جغرافیایی پرداخته، یاد می‌کند. چنان که پیدا است سخاوی در مطالعات خود از ابن‌نذیم و یاقوت بهره نبرده است.

در میان معجم‌نویسان کتاب‌شناس، حاجی خلیفه (د۱۰۶۷ق) در کتاب کشف الظنون کتاب‌شناسی کوتاه و ناکافی از کتب فتوح ارائه می‌دهد. اسماعیل باشا بغدادی (د۱۳۳۹ق) نیز در کتاب‌های ایضاح المکنون و هدیه العارفين به تکمیل توضیحات و یا به رفع کاستی‌های کتاب او می‌پردازد. با وجود این، در کتاب‌های یادشده چیزی افزون بر الفهرست ابن‌نذیم دیده نمی‌شود. در این میان امتیاز الیان سرکیس (د۱۳۵۱ق/۱۹۳۰م) در معجم المطبوعات العربیه ارائه فهرستی از کتاب‌های چاپ‌شده فتوح از جمله کتاب‌های منسوب به واقدی، ابن‌اسحاق أموی (مجهول)، محمد بن عبدالله ازدی و احمد بن یحیی بلاذری و نیز مختصری از شرح حال مؤلفان است.

در میان کتاب‌های معاصر، امتیاز مطالعات کارل بروکلمان (د۱۳۷۵ق/۱۹۵۶م) در کتاب تاریخ الادب العربی و فؤاد سزگین در کتاب تاریخ التراث العربی اختصاص فصلی از کتاب به تاریخ‌نگاری‌های محلی یا اقلیمی و شهرهاست. آنان ذیل این فصل و فصل‌های مربوط به سیره و مغازی و تاریخ سیاسی دوران خلفا، به معرفی پراکنده و ناقص شماری از منابع تاریخ‌نگاری فتوح پرداخته‌اند. در این دو کتاب (و بیشتر در کتاب سزگین) آگاهی‌های خوبی درباره آثار هر مؤلف، سندشناسی کتاب‌ها، نسخه‌های موجود خطی و به چاپ رسیده، مشایخ و راویان، صاحبان آثار، مصادر و کتاب‌شناسی آنان به چشم می‌خورد. کتاب سزگین در قیاس با آثار پیش از خودش، از نظر نظم و تألیف منطقی مباحث، حجم مطالب، جلب توجه خواننده به جریان کتابت علم به‌ویژه، کتابت و تدوین منابع فتوح در قرن اول هجری و نیز از نظر اینکه او فتوح‌نگاری‌ها را هم در امتداد کتاب‌های مغازی و هم نوعی تاریخ‌نگاری خلفا می‌داند، ممتاز می‌باشد.

روزنتال در کتاب تاریخ تاریخ‌نگاری در اسلام شمار اندکی از منابع فتوح را ذیل عنوان تاریخ‌نگاری محلی آورده و به محتوای تاریخی و جغرافیایی آنها اشاره کرده است. در آخرین بخش کتاب، ذیل عنوان «داستان بلند تاریخی» به نقش داستان‌سرایی و قصص در تولید اخبار فتوح و مختصات این‌گونه داستان‌ها می‌پردازد و آن را یکی از مشکلات یا آفات تاریخ‌نگاری فتوح می‌داند. در هر حال او نیز اطلاعات لازم در باب ماهیت تاریخ‌نگاری فتوح به دست نمی‌دهد. تحقیقات و حواشی او بر کتاب الاعلان بالتویخ سخاوی نیز سودمند است.

تحقیقات احمد امین در کتاب‌های فجر الاسلام و ضحی الاسلام، محمد فتحی عثمان در کتاب المدخل الی التاريخ الاسلامی، عبدالعزیز الدوری در کتاب بحث فی نشأة علم التاريخ عند العرب در آنجا که فرآیند تاریخ‌نگاری در اسلام و نقش انگیزه‌ها و جریان‌های تاریخ‌نگاری در تدوین تاریخ و کتاب‌های فتوح را مورد بررسی قرار داده‌اند، قابل توجه است، اما کافی نیست. شاکر مصطفی در کتاب التاريخ العربی والمورخون نکته قابل توجهی بر تحقیقات یادشده نیفزوده است. با وجود این، نقش فتوح را در برانگیختن خودآگاهی تاریخی و پیدایش تاریخ‌نگاری برجسته کرده است. مطالعات انتقادی حسن بن فرحان مالکی نیز در کتاب نحو إنقاذ التاريخ الاسلامی در خصوص کتاب الفتوح سیف بن عمر نیز قابل تأمل است و نگارنده در جای خود از آن سود جسته است.

مطالعات انتقادی مرتضی عسکری در کتاب عبدالله بن سبأ و یکصد و پنجاه صحابه ساختگی، درباره روایات فتوح سیف بن عمر در نوع خود کم‌مانند و دارای اهمیت است. چنان که مباحث کتاب علم تاریخ در گستره تمدن اسلامی از صادق آئینه‌وند در خصوص مکاتب تاریخ‌نگاری و نمایندگان و ویژگی‌های آنها در این تحقیق قابل توجه است. آئینه‌وند منابع فتوح را از آثار مربوط به تاریخ‌های محلی و مسالک و ممالک جدا کرده و ذیل عنوان «فتوح و مقاسم» — هرچند عطف عنوان مقاسم به فتوح ناموجه است — به ماهیت فتوح‌نگاری و اقسام آن اشاره می‌کند و فتوح‌نگاری را یکی از امتیازات دو مکتب شام و مصر می‌داند که نقد این دعوی نیز از نظر نگارنده دور نمانده است. در هر حال، این اثر در قیاس با آثار نویسندگان عرب و غیر عرب، نکته قابل توجهی بر سبب دانش تاریخ‌نگاری اسلامی نیفزوده است.

در این میان فضل سبقت در مطالعات نسبتاً مبسوط پیرامون نخستین منابع فتوح‌نگاری از عبدالرحیم قنوات است که در رساله نقد و بررسی تاریخ‌نگاری‌های محلی ایران تا سده هفتم هجری به بررسی آن پرداخته و فتوح‌نگاری را به عنوان مدخل مطالعات تاریخ‌نگاری محلی

مورد تأمل قرار داده است. نگارنده خود را در مطالعات مربوط به فصل چهارم تا حدی مدیون آن رساله می‌داند، اما این اثر نیز از آنجا که به حکم ضرورت، بخشی از فصل اول را با عنوان «تاریخ‌نامه‌های محلی» به شناسایی و بررسی اجمالی تنها ۲۴ عنوان از تک‌نگاری‌های فتوح در دهه‌های پایانی قرن دوم و نیمه اول قرن سوم، اختصاص داده و از منابع قابل توجه دیگر در این سده‌ها صرف نظر کرده، نیازمند تکمیل است.

۲. معرفی و بررسی منابع پژوهش

در این کتاب شمار بسیاری از منابع و مآخذ در موضوعات تاریخی، کتاب‌شناختی، فقهی و تاریخ‌نگاری مورد استفاده قرار گرفته است که می‌توان آنها را ذیل عنوان‌های: تاریخ‌های عمومی و سیره، منابع حدیثی و فقهی، فرهنگ‌نامه‌ها، کتاب‌شناسی‌ها، فتوح‌نگاری‌ها، تاریخ‌های محلی، کتاب‌های جغرافیا، تاریخ‌های تاریخ‌نگاری و پژوهش‌های جدید دسته‌بندی و معرفی کرد. ذکر این نکته نیز لازم است که نویسنده در ضمن مطالب فصل‌های سه‌گانه، منابع مهم تحقیق را ذیل ۲۱ مدخل مورد بررسی قرار داده است. از این رو در این بخش، به معرفی و بررسی اجمالی آنها بسنده کرده است. علاوه بر این، اعتقاد نگارنده درباره مفهوم «نقد و بررسی منابع» و حجم گسترده منابع، مانع از آن شد که در این مجال اندک به بیش از این پرداخته شود. نقد و بررسی عالمانه و محققانه منابعی که اینجا معرفی شده‌اند در حدّ تدوین چندین مجلد کتاب است.

به نظر می‌رسد مهم‌ترین خاستگاه تاریخی مواد فقهی و حقوقی شیعه، دوران امامت امام باقر(ع) و امام صادق(ع) است. این مواد، نخست به صورت احادیث و روایات در «اصول» و دفاتر ثبت شده‌اند. تداوم انزوای سیاسی اهل بیت(ع) و پیروانشان و نیز دیدگاه شناخته‌شده آنان نسبت به نظام سیاسی موجود، همزمان با ناخشنودی دستگاه حاکم از این مواضع و به حاشیه راندن رهبری علمی و سیاسی آنان، سبب شد تا مواد فقهی و حقوقی شیعه که همان احادیث باشد، کنار نهاده شود و گفتمان غالب فقه شیعی به سوی «فقه فردی» و نه سیاسی و اجتماعی، متمایل گردد. چنین گرایشی سبب شد تا حوادث سیاسی وقت، بازتاب کمتری در نظام تشریحی شیعه پیدا کند. از این روی در منابع حدیث شیعه اثر کمتری از روایات فتوح و احکام آن به چشم می‌خورد یا اصلاً اثری از آنها نیست.

و اما مواد فقهی - حدیثی اکثریت مردم آن روزگار که تدریجاً به عنوان اهل سنت و جماعت شهرت یافت، در نقطه مقابل نظام حقوقی شیعی قرار گرفت و عملاً فقه به عنوان

آیین‌نامه نظام سیاسی حاکم شناخته شد. طبیعی بود که دغدغه‌های جدی نظام سیاسی از جمله فتوح و مسائل مربوط به آن در میان این مواد ظهور و بروز بیشتری یابد. بدیهی است هدف اصلی محدثان از نقل محدود این نوع روایات در ابوابی چون کتاب التاریخ، کتاب السیر والمغازی، کتاب الخراج، کتاب الجهاد، العطايا والمقاسمه و باب احکام الجزیه، تبیین احکام فقهی موضوعات مربوط به فتوح بوده است. اهمیت این منابع در آن است که به‌طور مستند بخشی از منابع اولیه روایات فتوح را به دست می‌دهند. کتاب الخراج ابویوسف قاضی القضاة (۱۸۴ق) نخستین کتاب موجود در موضوع خراج و مالیات است که به دست یکی از شاگردان ابوحنیفه و در پاسخ به چندین پرسش تاریخی و فقهی از سوی هارون الرشید (حک: ۱۷۰-۱۹۳ق) تدوین شده است. این کتاب به جهت ارائه گزارش‌های کوتاه و نسبتاً جامع از فتوح عراق و ایران و منابع آنها، خود یکی از کتاب‌های فتوح‌نگاری است. افزون بر این در ضمن روایات فقهی نیز از منابع فتوح استفاده شده است. لذا این کتاب آگاهی‌های مفید از منابع فتوح‌نگاری پیشین، مانند ابن اسحاق، ژهری، مجالد بن سعید بن عمیر، اسماعیل بن ابی‌خالد، و قیس بن ابی‌حازم به دست می‌دهد.

کتاب الخراج یحیی بن آدم (۲۰۳ق) با سبک و سیاق کتاب پیشین، اما از نظر فقهی پربارتر، نظیر همان اطلاعات را در خصوص برخی منابع متقدم مانند شَعْبِی، ژهری، مجالد بن سعید، محمد بن اسحاق و عبدالله بن مبارک به ما می‌دهد. با وجود این، می‌توان گفت کتاب الاموال ابوعبید قاسم بن سلام (۲۲۴ق) نخستین کتاب جامع فقه مالی و اداری دولت اسلامی است. در موضوع «فیء» شمار بسیاری از روایات فتوح به‌ویژه فتوح عراق و فلات ایران را به‌اختصار و به تناسب موضوع و به روش اسنادی آورده است. بسیاری از روایات فتوح ابوعبید را به علاوه روایات فتوح دیگر می‌توان در کتاب الاموال حُمَید بن زنجویه (۲۵۱ق)، یکی از شاگردان وی مشاهده کرد. لذا این کتاب مکمل کتاب استاد تلقی می‌شود.

کتاب السیر اوزاعی (۱۵۹ق) که در پایان کتاب الأمّ (شافعی، ۱۴۰۳، ج ۷، ص ۳۰۲-۳۸۹) محمد بن ادریس شافعی (۲۰۴ق) نقل و نقد شده، مواد قابل توجه تاریخی — به جز موارد اندکی که از ابویوسف نقل می‌کند و آنها را می‌توان در کتاب الخراج وی دید — در خصوص فتوح ندارد. شرح السیر الکبیر، از ابوبکر محمد بن ابی‌سهل سرخسی (۴۸۳ق) حاوی متن

محمد بن حسن بن واقد شیبانی (د ۱۸۹ق) است و البته از کتاب السیر الکبیر شیبانی، به جز آنچه در این کتاب آمده چیزی برجای نمانده است. در هر حال، این کتاب نیز مانند کتاب السیر اوزاعی مواد قابل توجهی در اخبار فتوح ندارد، اما به جهت آگاهی‌های که به مناسبت نقل حادثه فتح عراق و قادسیه از کتاب مغازی واقدی ارائه می‌دهد دارای اهمیت است. براساس گزارش این کتاب، دست‌کم روایات فتوح عراق و ایران ضمیمه کتاب المغازی واقدی بوده است که متأسفانه در چاپ‌های فعلی نیست (ر.ک: سرخسی، ۱۴۰۶ الف، ج ۱، ص ۱۴۷).

در کتاب المصنّف عبدالرزاق (د ۲۱۱ق) بخشی از روایات فتوح و منابع آنها، مانند معقل بن یسار صحابی، سفیان ثوری، معمر و سفیان غنینه منعکس شده است. در میان جوامع حدیثی، امتیاز کتاب المصنّف ابوبکر بن ابی شیبه (د ۲۳۴ق) اختصاص بابی با نام «کتاب التاریخ» به گزارش روایات فتوح عراق و ایران است. این کتاب از جهت آنکه ما را با مشایخ صحابی و غیر صحابی روایات فتوح، مانند ابوانل، انس بن مالک و معقل بن یسار از صحابه و عفان بن مسلم، فضل بن دکین، ابواسامه، مجالد بن سعید، شعبی، حسین بن اسود، ابوبکر بن عیاش و ابوداود طیالسی از تابعین و اتباع آنان، آشنا می‌کند حائز اهمیت است. در این پژوهش به کتاب شرح نهج البلاغه ابن‌ابن‌الحدید (د ۶۵۶ق) از جهت دسترسی به برخی از منابع نایاب از فتوح‌نگاران توجه شده است. برای مثال، روایت از کتاب‌های الشوری و مقتل عثمان از شعبی یا عوانة بن حکم^۱ را تنها در این کتاب می‌توان یافت (ابن‌ابی‌الحدید، ۱۳۷۸ق، ج ۹، ص ۴۹). ابوبکر بیهقی (د ۴۵۸ق) در کتاب السنن الکبری روایاتی از یحیی بن آدم و شافعی درباره فتح شوشتر و قادسیه نقل می‌کند. در مجمع الزوائد هشمی (د ۸۰۷ق) نیز شماری از روایات فتوح معقل بن یسار، عروة بن زبیر، زهری و محمد بن اسحاق البته با استناد به منابع پیشین گزارش شده است.

۱-۲. کتاب‌های ملاحم و فتن

در کنار منابع فقهی حدیثی، نباید از احادیث و کتاب‌های مربوط به ملاحم و فتن غافل شد. اعتبار ذاتی این دست از روایات و اخبار هرچند از نظر برخی محدثان و نقادان حدیث خالی از مناقشه نیست (ابن حجر، ۱۳۹۰ ب، ج ۱، ص ۱۳). اما برای آشنایی با فضای فرهنگی و سیاسی حاکم بر آن روزگاران سودمند است. در این میان می‌توان به نخستین کتاب، یعنی الملاحم

۱. سزگین این کتاب‌ها را از شعبی می‌داند (ر.ک: سزگین، ۱۴۱۲ ب، ص ۲۵)، اما ظاهر عبارت ابن‌ابی‌الحدید که سزگین به آن استناد کرده برخلاف آن است. توضیح بیشتر را در فصل دوم، ذیل شعبی ببینید.

والفتن نُعیم بن حماد (۲۸۸دق) اشاره کرد که در آنها روایات مربوط به نشانه‌های پایان تاریخ، رویدادهای آخرالزمان و پیش‌بینی فتوح شهرها، پس از پیامبر (ص) گرد آمده است. افزون بر این، کسانی چون محمد بن اسماعیل بخاری (۲۵۶دق) در کتاب *الصحيح* روایتی از طریق یعقوب بن ابراهیم بن سعد ازهری درباره فتح بحرین آورده است؛ صحیح مسلم بن حجاج نیشابوری (۲۶۱دق)؛ سنن ترمذی (۲۷۹دق) در روایات خود از انس پیشگویی‌های مربوط به فتح عراق و قزوین را گزارش کرده‌اند؛ در سنن ابی‌داود سجستانی (۲۷۵دق)، نسائی (۳۰۳دق) اخبار پیشگویانه مربوط به فتح بصره و اراضی ترک و هند به نقل از ابوهریره صحابی و ابراهیم بن سعد زهری و سعید بن مسیب و ابن شهاب زهری دیده می‌شود.

بخش مهمی از این روایات را می‌توان در کتاب صحیح ابن حبان بستی نیز دید (ر.ک: ابن حبان، ۱۴۱۴، ج ۱۵، ص ۲۶۵-۲۶۹). نقل این روایات در کتاب ابن حبان، که خود از منتقدان جدی حدیث به شمار می‌رود و کتاب حدیثش عنوان صحیح یافته است می‌تواند پاسخ دیدگاه بدبینانه و مبالغه‌آمیز یادشده درباره روایات پیشگویانه نیز باشد. سید بن طاووس (۶۶۴دق) روایات کتاب الملاحم و چندین کتاب نایاب دیگر در موضوع «فتن» را با عنوان الملاحم والفتن گردآوری کرده است که آن نیز در ملاحظه روایات پیشگویی فتوح مفید خواهد بود. ابن کثیر دمشقی نیز کتابی با همین عنوان دارد. افزون بر اینها، بخش زیادی از روایات پیشگویانه شهرها در مقدمه کتاب‌های تاریخ محلی مانند ذکر اخبار اصفهان ابونعیم، تاریخ بغداد خطیب و تاریخ مدینه دمشق ابن عساکر بازگو شده‌اند.

۲-۲. کتاب‌های فتوح

از میان بیش از ۴۷ عنوان رساله و کتاب فتوح و کتاب‌های مربوط به اخبار شهرها، اخبار فاتحان و والیان روزگار فتوح که در منابع تراجم و رجال و فهرست‌ها آمده شمار بسیار اندکی برجای مانده است که برخی از آنها نیز نامعتبرند. در اینجا می‌توان از آثار چاپ‌شده‌ای چون فتوح الشام واقدی و فتوح الشام ابواسماعیل محمد بن عبدالله ازدی بصری یاد کرد که هر دو کتاب برای نخستین بار با اهتمام ولیم ناسیولیس در کلکته به چاپ رسیده‌اند. در مباحث تفصیلی بعد خواهد آمد که واقدی دست‌کم، بخشی از اخبار فتوح را در مغازی آورده است، اما براساس بررسی که در جای خود به عمل خواهد آمد، کتاب فتوح الشام و ملحقات آن را که به فتوح بخشی از ایران مربوط است، نمی‌توان از واقدی دانست.

۲-۳. کتاب‌های رجال، تراجم و انساب

کتاب‌های طبقات الرجال از نخستین صورت‌های تاریخ‌نگاری اسلامی پس از تاریخ‌نگاری سیره و مغازی است که به منظور کمک به اتقان و شناخت صحیح اسناد و مشایخ حدیث تدوین یافته است. در میان آثار موجود فضل سبقت با کتاب طبقات ابن سعد (د ۲۳۰ق) است. این کتاب در ربع اول سده سوم، اولین نمونه بزرگ از این دست نگارش‌هاست که براساس روایات نخستین کتاب‌های نایابی مانند طبقات هیثم بن عدی، واقدی و مدائنی و کتاب انساب هشام بن الكلبی (د ۲۰۴ق) تألیف یافته است. لذا جایگاهش در تحقیق پیش رو، به‌ویژه در شناخت نخستین فتوح‌نگاران پررنگ‌تر است. پس از آن، از میان انواع کتاب‌ها و فرهنگ‌نامه‌های تراجم و رجال، که در این تحقیق مورد استفاده قرار گرفته‌اند، می‌توان از چند گروه کتاب دیگر نام برد:

منابع طبقات الرجال، مانند: طبقات خلیفه، سیر أعلام النبلاء و تذکرة الخُفَاط؛ منابعی که فقط به گزارش راویان موثق می‌پردازند، مانند: تاریخ الثقات عجلی و کتاب الثقات ابن حبان بُستی؛ منابعی که اسناد ضعیف و نامعتبر احادیث را بررسی کرده‌اند، مانند: کتاب‌های العلل احمد بن حنبل، کتاب الضعفاء الکبیر عُقَیلی، کتاب الکامل فی ضعفاء الرجال ابن عدی، کتاب المجروحین ابن حبان بستی، العلل دارقطنی، میزان الاعتدال و لسان المیزان ابن حجر عسقلانی؛ منابعی که اسناد قوی و ضعیف اعم از زن و مرد و صحابی و غیر صحابی را مورد مطالعه و بررسی قرار داده‌اند، مانند: کتاب‌های تاریخ یحیی بن معین از عباس الدؤری، کتاب التاریخ الکبیر بخاری، مشتمل بر نام ۴۰ هزار راوی از زمان صحابه تا عصر نویسنده، کتاب التاریخ الصغیر بخاری، التعدیل والتجریح عبدالرحمن بن ابی حاتم رازی، اخبار القضاة محمد بن حیان وکیع، مشاهیر علماء الامصار ابوحاتم ابن حبان بُستی، رجال یا فهرس اسماء مصنفی الشیعه نجاشی، کتاب الرجال و اختیار معرفة الرجال شیخ طوسی، اکمال الکمال ابن ماکولا، تهذیب الکمال مزی، الکاشف ذهبی، تهذیب التهذیب، و تقریب التهذیب، منابع مربوط به تاریخ صحابه، مانند کتاب‌های: الاستیعاب ابن عبدالبر قرطبی، اسد الغابه و الاصابة فی تمییز الصحابه ابن حجر، منابع تبارشناختی، مانند کتاب‌های: الانساب سمعانی و تهذیب الانساب ابن اثیر و منابع فرهنگ‌نامه‌ای مانند: تاریخ بغداد خطیب، تاریخ مدینه دمشق ابن عساکر، وفيات الاعیان ابن خلیکان، معجم الادباء، بغیة الطلب فی تاریخ حلب، و الوافی بالوفیات صَفَدی.

در میان اینها نقش فرهنگ‌نامه‌های رجالی تاریخ بغداد، الاستیعاب، الانساب، اکمال الکمال ابن ماکولا، تاریخ مدینه دمشق، وفيات الاعیان، معجم الادباء، بغیة الطلب و الاصابة فی تمییز

الصحابه در خصوص شناسایی نخستین نسخه‌های منابع فتوح‌نگاری مانند کتاب‌های سیف بن عمر و واقدی، ضبط صحیح عناوین، زندگینامه‌ها و شناسایی شماری از منابع نایاب موجود در آن روزگار، برجسته است، به‌ویژه در آثار ابن عساکر و ابن حجر، اطلاعات ذی‌قیمت و بی‌بدیلی درباره این منابع دیده می‌شود. مقدمه مبسوط کتاب الوافی بالوفیات نیز در بررسی کلیات و مبانی تاریخ‌نگاری اسلامی و معرفی بسیاری از منابع تاریخی ستودنی است.

نکته آخر آنکه در ارزیابی هر یک از مشایخ و راویان منابع و اخبار، به بسیاری از کتب رجال سنی و شیعه مراجعه شده است، اما کثرت و شهرت این منابع از یک‌سو، و از سوی دیگر، کثرت اعلامی که ارزیابی شده‌اند سبب شد تا نگارنده برای جلوگیری از انباشت ارجاعات مکرر و خسته‌کننده و غیر ضرور، از ذکر این دست از منابع در پایان ارزیابی‌های رجالی، خودداری کند. با وجود این، باید یادآوری کرد که تقریباً گزیده همه این ارزیابی‌ها در مجموعه‌هایی چون میزان الاعتدال، تهذیب الکمال، تهذیب التهذیب، لسان المیزان، قاموس الرجال و معجم رجال الحدیث گرد آمده‌اند و غالباً نیازی به مراجعه به منابع مفصل پیشین نیست.

۲-۴. منابع سیره‌شناختی

در میان این دسته از منابع، کتاب تاریخ خلیفه بن خیاط (د ۲۴۰ق) نخستین اثر است که به‌طور فشرده و به روش اسنادی، بسیاری از حوادث سیاسی - اجتماعی به‌ویژه فتوح دوران رسول خدا(ص) و خلفا و برخی حوادث تا سال ۲۳۳ق، از جمله وفیات مشاهیر گزارش کرده است. از این رو، مانند تاریخ طبری در شناسایی بسیاری از منابع فتوح، به‌ویژه منابع منحصر به فردی چون ولید بن هشام بن قحذم (د ۲۲۲ق) و ابو خالد یوسف بن خالد بصری (د ۱۸۹ق) حائز اهمیت است. در این کتاب نیز عبارت «قالوا» و یا عبارت‌های جزمی و بدون استناد نویسنده، حاوی مشهورات یا اجماعیات تاریخی است که با توجه به منابع شناخته‌شده خلیفه می‌توان قائلان این اقوال را به‌خوبی شناخت. از میان منابع تاریخی متأخر، کتاب‌های تاریخ الاسلام ابو عبدالله محمد بن احمد ذهبی (د ۷۴۸ق)، به سبب جامعیت و استناد به منابع متنوع و نایاب جایگاه ویژه‌ای دارد.

کتاب تاریخ الاسلام که از اخبار سیره پیامبر(ص) تا حوادث سال ۷۰۰ق را به شیوه سال‌نگاشتی در خود جای داده در مقدمه‌اش از شماری از منابع خود از جمله طبقات ابن سعد، تاریخ ابن ابی‌خیثمه، تاریخ هشام بن عدی، تاریخ و طبقات خلیفه و کتاب فتوح سیف بن عمر

نام برده است. ذکر این منابع و استنادهای مکرر به آنها در لابه‌لای کتاب، دارای ارزش کتاب‌شناختی و تاریخ‌نگاری خوبی است. به علاوه، به سبب برخوردار بودن این کتاب از اطلاعات رجال‌شناختی و تراجم، منبع مناسبی برای آگاهی‌هایی از این دست می‌باشد. کتاب *عیون الاثر ابن سیدالناس* (د۷۳۴ق) به جهت اطلاعات کتاب‌شناختی و سلسله اسناد متصلی که در روایت برخی از منابع تاریخ‌نگاری مانند ابن اسحاق و واقفی ارائه می‌دهد، ارزشمند است.

۲-۵. تاریخ‌های عمومی

تاریخ‌های عمومی آن دسته از آثار وقایع‌نگاشتی است که در قیاس با گونه‌های وقایع‌نگاشتی دیگر، مانند تاریخ‌های دودمانی، محلی، منابع تبارشناختی و سیره‌شناختی، مشتمل بر مواد تاریخی بیشتر، مانند: اخبار پیامبران، پادشاهان، معارف، اخبار ملت‌ها و دولت‌های اسلامی است.^۱ در میان این دسته از منابع، کتاب *المعارف ابن قتیبه دینوری* (د۲۷۶ق)، اولین اثر تاریخ‌نگاری عمومی با گرایش تراجم و تاریخ‌نگاری فرهنگ و ادب است و از این رو می‌توان آن را در شمار کتاب‌های تراجم و رجال جای داد. ابن قتیبه به اقتضای طرح خود در این کتاب به اخبار کوتاه و فهرست‌وار از حوادث دوران خلفا از جمله فتوح بسنده کرده است از این رو در قیاس با گزارش‌های فتوح خلیفه بن خیاط در نیم قرن پیش از خود و نیز در مقایسه با روایات مورخ معاصرش طبری، ناچیز به نظر می‌رسد. بدین سبب و به سبب ادبیات انجازی و غیر اسنادی که دارد خارج از اولویت این تحقیق است. کتاب *الأخبار الطوال ابوحنیفه احمد بن داود دینوری* (د۲۸۲ق) دومین اثر تاریخ عمومی پس از *المعارف* و نخستین کتاب در تاریخ مفصل اسلام و ایران است. مؤلف تحت عناوین و سرفصل‌های تاریخی به تبیین حوادث پرداخته و بدون ذکر سلسله اسناد در نقل حوادث، سعی در به دست دادن متنی یکدست و برگزیده از اخبار تاریخی کرده است. دینوری از نقل حوادث به گونه تقطیع شده پرهیز کرده و چون به موضوعی تاریخی می‌پردازد، آن را دنبال کرده و به پایان می‌رساند. بدین ترتیب اثر او بر پایه شیوه موضوعی، نگارش یافته و در عین حال براساس توالی زمانی و تاریخی است. دینوری از منابع خویش یاد نکرده و تنها در مواردی از برخی از راویان مانند هشام بن عدی سخن گفته است. *الأخبار الطوال* با شرح زندگی فرزندان آدم (ع) آغاز و با مرگ معتصم (د۲۲۷ق) پایان می‌یابد. در جای خود به نقد و بررسی این کتاب خواهیم پرداخت.

۱. برای توضیح بیشتر درباره مفهوم تاریخ عمومی ر.ک: مقدمه فصل ۴.

ابن واضح یعقوبی (د بعد از ۲۹۲ق) در کتاب تاریخ خود که براساس موضوع و به گفته خودش متمایل به شیوه سال‌نگاری تدوین کرده است، هرچند پیش از ذکر حوادث دوران اسلامی، از منابع خود از جمله واقدی، مدائنی، ابن اسحاق، ابومنذر ابن‌الکلبی و ابومعشر نجیح مدنی نام می‌برد، اما او نیز گویا در نقل حوادث به دنبال رویدادهای مورد وفاق و یا به نظر وی، معتبر است و عموم گزارش‌هایش به شیوه انجازی و غیر اسنادی است. هرچند، گاهی به اقوال دیگر بدون ذکر نام اشاره می‌کند. بنابراین، کتاب وی نیز در خصوص شناسایی و بررسی اقوال مشهور قابل توجه است. او برخلاف خلیفه که حوادث فتوح را در متن حوادث روزگار هر خلیفه نهاده، اخبار خارجی حکومت را در حاشیه قرار داده، بلکه در قیاس با تاریخ دینوری بسیار ناچیز است. به این دلیل و به دلیل غیر اسنادی بودن روایاتش از اولویت مطالعاتی این کتاب خارج است اما جزئی از منابع نخستین به شمار می‌رود.

تاریخ طبری (د ۳۱۰ق) که در نوع خود به لحاظ جامعیت، به‌کارگیری شیوه اسنادی، حفظ ترتیب سنواتی حوادث و انبوهی منابع بی‌نظیر است، به سبب اهمیتی که به ذکر اسناد دارد در شناسایی بسیاری از فتوح‌نگاری‌های کهن، مفید و در مورد منابعی چون کتاب الفتح الکبیر سیف بن عمر (د بعد از ۱۷۰ق) حائز اهمیت بسیار است. اگر از روایات سیف صرف نظر کنیم بسیاری از منابع طبری با دیگر مورخان پیش از خود، مشترک است؛ بنابراین، با بررسی آثار مورخان و راویان فتوح قبل از طبری، و نیز با نقد مستقل آثار سیف بن عمر به عنوان یکی از فتوح‌نگاران سده دوم، به بسیاری از منابع فتوح‌نگاری طبری دست خواهیم یافت و نیازی به بررسی جداگانه منابع طبری نیست. هرچند وی در خصوص اخبار فتوح دهه‌های پایانی سده دوم و نیمه اول قرن سوم از منابع پراکنده و متنوع نقل می‌کند که خود تحقیق مستقل می‌طلبد و از آنجا که وی در پایان دهه اول قرن چهارم درگذشته و به این سده تعلق دارد، بررسی این دسته از منابع فتوح وی، از قلمرو تحقیق خارج است و در مجال دیگری باید بررسی شود.

نکته دیگر آنکه طبری، مانند دیگر مورخان پیش از خود، به ذکر اقوال مورد وفاق و مشهور اهتمام دارد و در ذیل واژه «قالوا» یا در قالب عبارت‌های انجازی و غیر اسنادی، این مواد را گزارش می‌کند. با توجه به اسناد شناخته‌شده وی و یادکردی که او در ضمن اقوال مشهور از فردفرد قائلان این اقوال دارد، می‌توان منابع این اقوال را شناسایی و آنها را به سیاهه روایات راویان افزود. بی‌تردید بیشترین تمرکز و توجه تاریخ طبری مانند فتوح البلدان

بلاذری به شرق اسلامی است. حوزه غرب اسلام و حتی سوریه را که پایتخت امویان بوده نادیده گرفته است.^۱

کتاب‌های مروج الذهب والتنبيه والاشراف مسعودی (۳۴۶ق) اثری است که به شیوه موضوعی و وقایع‌نگاشتی و تا حدی با رعایت ترتیب حولی حوادث تنظیم شده و به اقتضای علاقه مؤلف به مطالعات میدانی و فرهنگی، متمایل به منابع جغرافیایی و ادبی نگارش یافته است. کتاب‌شناسی تاریخی که او در آغاز مروج الذهب ارائه کرده در هیچ کتابی پیش از آن شناخته‌شده نیست. هرچند او در این فهرست از بسیاری از کتاب‌های فتوح نام نبرده است، اما گزارش‌های او از فتوح خلفا و اشاره‌ای که به عنوان برخی از منابع فتوح، مانند فتوح الامصار واقدی دارد و نیز ارجاع‌هایی که به برخی از روایان و نویسندگان اخبار فتوح، مانند: ابن اسحاق، مدائنی، ابومخنف، هیثم بن عدی، هشام بن الكلبي، شرقی بن القطامي، ابن ابی خيثمه، ابن دأب، عبدالله بن عتبه، علقمة بن عبدالله المزني و سعيد بن مسيب می‌دهد، سودمند است. به‌ظاهر مسعودی نیز چون طبری و بلاذری اهتمام به ذکر اقوال مشهور و مورد وفاق دارد. صاحبان این اقوال با توجه به عنوان منابع وی، که در ضمن گزارش حوادث، به آنها اشاره شده تا حدی شناختنی است. ادبیات ابونصر بن مطهر بن طاهر مقدسی (د بعد از ۳۵۵ق) در کتاب البدء والتاریخ به لحاظ اختصار و اکتفا به اقوال مشهور و عدم ذکر منابع، شبیه ادبیات مورخان معاصرش: ابن اعثم و قدامة بن جعفر است، چنان که مانند آنان از روایات فتوح واقدی، ابن اسحاق، ابن کلبی، بهره فراوانی برده است. امتیاز تاریخ مقدسی در استفاده از اخبار فتوح کتاب خدای نامه است که هرچند به لحاظ کتاب‌شناسی فتوح قابل توجه است، اما به کلی ناشناخته است.

در میان منابع تاریخی متأخر، کتاب البداية والنهاية ابوالفداء اسماعیل بن کثیر (۷۷۴ق) از شاگردان نامدار ذهبی، به سبب جامعیت و استناد به منابع متنوع و نایاب جایگاه ویژه‌ای دارد. این کتاب روایات و اخبار مربوط به آغاز خلقت و پیامبران و پادشاهان و ملت‌ها را تا حوادث سال ۷۶۷ق به روش سال‌نگاشتی و حتی در بسیاری از موارد به ترتیب ماه و هفته در خود

۱. از گزارش طبری معلوم می‌شود که عراق، معیار مورخان در تقسیم مملکت اسلامی به شرق و غرب بوده است. او درباره حجاج می‌نویسد: «كان الامير على العراق كله والمشرق كله الحجاج بن يوسف» (طبری، ۱۸۷۹، ج ۵، ص ۱۳۸). این تعبیر بارها در دیگر روایات تکرار شده است (ر.ک: یعقوبی، ۱۳۵۸ الف، ج ۲، ص ۱۳۷؛ طبری، همان، ج ۵، ص ۱۴۲، ۲۱۶، ۳۷۳ و ۴۳۹). بنابراین، غرب عراق، سوریه تا اندلس را شامل می‌شود.